

Մարդկան մտածմունքները բոլորովին տարբեր են Աստուծոյ գործերից, Նորա նախախնամութեան մէջ չկայ ոչ շտապիլ և ոչ կասիլ, ոչ վաստակիլ և ոչ ընդհատիլ. ամենայն ինչ կատարումէ Նա փառահեղ լուծութեան մէջ և Նորա գործերը տեսանելի են խաւարում ծագող խաղաղ լուսով: Շարժուեցան աստուածային խորհուրդները իւրեանց անչափելի խորութեան մէջ, անհատնում հարստութեանց աղբիւրները բացուեցան, ազգերի ազատութեան ժամանակն հասաւ, բայց մարդկային կենաց մակերեսի վրայ հազիւ նշմարելի էին ջրի թեթեւ կոհակներ. մարդկային գործերի ընթացքը իւր սովորական կարգով շարունակուեց և իւրաքանչիւր ոք զբաղուած էր իւր սեփական նախագծերով:

Որքան ժամանակ Կոյսն Մարիամ իւր սուրբ Մանկան հետ մնաց այդ այրում կամ անասնոց ախուռում չէ կարելի որոշել:

Թարգմ. ՄԻԱԲԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Ս. ԷՄԻՆԵՆՏԻ ԳՐԵԳՐԵՆ

Ազգի պատմութիւնը, նորա կեանքի հայելին է, որոյ մէջ պարզապէս երևումէ այդ կեանքն իւր իւր բոլոր մանրամասնութեամբ: Խնչպէս ազգի կատարելութիւնը, նոյնպէս և պակասութիւնը ճշգրութեամբ արտափայլում են այդ հայելու մէջ, և տալիս են իրանց ճանաչել, որպէս զի ազգն էլ կարող լինի հոգալ թէ իւր կատարելութեանց զարգացման և թէ իւր թերութեանց ջնջման համար: սոցա վնասակար հետեւանքներից իրան ազատ պահելու գիտմամբ: Որքան այդ հայելին ընտիր է և պատկերը ճշգրութեամբ ցոյց տուող, այնքան էլ ազգի կեանքի տարրներն աւելի պարզութեամբ կերեւն նորա մէջ: Այսպէս ուրեմն, որքան ազգի պատմութիւնն աւելի մըշակուած է, որքան աւելի քննութեան բովորից անցած են ազգի կեանքի ամեն տարրները, այնքան և աւելի պատմութեան օգուտը մեծ է: Անցեալը ներկային խրատ է, և ներկայն ապագայի տնօրէնը: Ապագայի համար պիտի աշխատի ներկան, իսկ

ոտ ուէտք է լաւ ծանօթ լինի անցեալին. որպէս զի ազգի անցեալում գործած սխալներն, իւր բոլոր վնասակար հետեւանքներով, չգործէ եւ ներկայումս ի վնաս ապագային:

Յայտնի է, որ մեր ազգի պատմութիւնը դեռ շատ քիչ է մը շակտած. մինչև ցայժմ եղած աշխատանքներն այդ մասին, որքան էլ պատիւ և յարգանք յարուցանելու լինին նոքա մեր մէջ, այդ առարկայի մշակների վերաբերութեամբ, որքան էլ ազգի պատմութեան մշակները պատկառելի և մեծարելի են մեր աչքում. բայց և այնպէս դեռ ևս մեր պատմութիւնը կարօտ է երկարատեւ մշակութեան և բազմաթիւ գիտնական մշակների քրտանց, որպէս զի լինի պարզացոյց և ջինջ հայելի ազգի կեանքի: Մեր ազգի պատմութիւնը լիքն է մոլթը և չբազատրուած կետերով, ամբողջ շրջաններ կան նորա մէջ, որոնք բնաւ պարզած չեն, մատենագիրների պակասութիւնից, թողնենք այն, որ հաղորդուած տեղեկութիւնք և իրողութիւնքն էլ լաւ զտած չեն գիտնական հետազոտութեամբ:

Այս աւելի զգալի է վերաբերութեամբ վերջին դարերի, ազգի անիշխանութեան ժամանակի, երբ նորա կեանքը քաղաքական կենդրոն չունէր, որոյ շուրջը նա պտտելիս լինէր: Ազգի միակ կենդրոնն այդ ժամանակամիջոցում նորա հոգեւոր իշխանութեան նիւտը Ս. Էջմիածնայ Աթոռն էր, որ չկարողացաւ ամուր կապ պահպանել ազգի ընդհանրութեան մէջ, քանի որ ազգը բաժանուած էր բազմաթիւ բռնաւոր տիրապետողների իշխանութեանց մէջ, որոնք միշտ միմեանց հետ թշնամութեամբ վարուելով շարունակ Հայոց երկիրը պատերազմների դաշտ և սրածութեանց ու յափշտակութեանց ասպարէզ արին յընթացս դարերի, միեւնոյն ժամանակ շարունակ բռնութեամբ գաղթեցնելով ազգի մասերն իւրեանց հայրենի հողից: Նոյն յափշտակութեանց և սրածութեանց ենթարկուած է եղել և Ս. Աթոռն հայրապետական, որ բնականաբար այդ պատճառով անկարող դանուած է, չնայելով իւր բոլոր ցանկութեան և ձգտման, հոտատուէն կերպով ազգի ամբողջութիւնն ամուր կապած պահել իւր բարոյական իշխանութեան ներքոյ: Հասկանալի է, որ այսպիսի երերուն և տատանեալ, ամենայն րոպէ որ և է հարուածի ենթարկուելու սպասող վիճակի մէջ կարող չէր անել այն, ինչ որ ցանկանում էր և իւր պարտքն

էր, բայց և որքան արել է և որքան պահպանել է ազգի միութեան կապը, այն ևս զարմացման արժանի է, աչքի առաջ ունենալով շարունակ անյաջող և խանգարիչ հանգամանքները, որոնց մէջ նա գործել է:

Պարզ է, որ ազգի այն թշուառ վիճակի հետեանքը պիտի լինէր գիտութեանց անկումը նորա մէջ, վանքերի աւերումը, վանքերի, որոնք իրանց պատերի մէջ պարփակում էին ազգի մտաւոր կեանքը: Այնքան այս թշուառ վիճակը վնասած է ազգի մտաւոր կեանքի համար աշխատող հաստատութեանց, որ նոյն իսկ Սուրբ Աթոռը չունի այսօր իւր մէջ գէթ իւր կաթոլիկոսաց գործունէութեան անընդհատ պատմագիրն և ոչ իսկ կարող եղած է նոցա գրագրութեանց և յարաբերութեանց ժողովածուն պահպանել, որովհետեւ յաճախակի աւերածութիւնք ամենայն ինչ ոչնչացրել են: Բայց և այսքան թշուառութեանց մէջ էլ, որոնք գուցէ ուրիշների համար անտանելի լինէին, Հայ ազգն իւր տոկուն և դիմացկուն բնաւորութիւնը ցոյց է տուած: Այս երբեք և թշուառ վիճակի ժամանակն էլ երևում են ազգի մէջ եկեղեցական և աշխարհիկ անձինք, որոնք օգուտ քաղելով շատ կարճատեւ հանգստութեան րոպէներից աշխատում են ազատել ազգը յուսահատութիւնից և պահպանել գէթ իրանց նախնեաց աւանդածները, բազմաթիւ օրինակներ արտագրելով այն մտաւոր երկերից, որոնք նոքա աւանդել են: Ահա այս ձեռագիրներին կցած են իշատակաւորանք, որոնց մէջ արտագրողք կամ արտագրել տուողք, յաճախ յիշում են և իրանց ժամանակակից անցքերը, որոնք կամ ազգի ընդհանրութեան և կամ սորա մի մասի գլխից անցել են, յաճախ էլ այն բնական պատուհասները, որոնք հասել են նորա վերայ:

Ուստի և այդ յիշատակարանները, մատենագիրների պակասութեան և սոցա անկարողութեան պատճառով ազգի ամեն մասերի մէջ պատահածներն իրանց գրութեան նիւթ անելու, բաւական կշիռ կարող են ունենալ մեր ազգի վերջին խաւար դարերի պատմութեան համար, նորան նիւթ մատակարարելով:

Եայտնի է, որ ամենից մեծ ժողովածուն Հայ ձեռագիրների գտնւում է, Ս. Աթոռիս գրադարանում: Ահա այս գրադարանի դռները նորին Օծութեան Վեհափառ Հայրապետի հրա-

մանով բացուեցան Արարատի խմբագրութեան համար, որպէս զի նորա մէջ բովանդակուած կարեւոր նիւթերը, որոնք վերաբերում են հայ ազգի անցեալ կեանքի բացատրութեան, տակաւ առ սակաւ, գէթ իբրեւ հում նիւթեր հրատարակուին և միջոց տան ազգի գիտնականներին որքան հնար է լաւ մշակելու ազգային պատմութիւնը գիտնական հետազոտութեամբ:

Խմբագրութիւնս առ այժմ Արարատի մէջ «Ս. Էջմիածնայ Գրադարան» բաժնում կսկսի հրատարակել այն պատմական նիւթերը, որոնք կերեւն ձեռագրաց յիշատակարաններում և որպէս զի այդ աշխատանքի մէջ մի կարգ պահպանուի, ձեռագիրները բաժանել է նա դարերով: Կսկսի իւր աշխատանքը մեր դարին կից 18րդ դարից, այն է 1700-ից մինչև 1800ը: Այս դարուս մէջ արտագրուած բազմաթիւ ձեռագիրներից միայն 141ը յիշատակարան ունին, որոնց ցանկը քաղած է գրադարանի ձեռագիր մայր ցուցակից, որ իւր մէջ բովանդակում է շատ աւելի ձեռագիրների անուններ, քան 1863 թ. Թիֆլիզում հրատարակած «Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից գրադարանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի»: Իրաւ է, դժուար է գրուել տարի, որոյ ընթացքում արտագրած ձեռագիր չլինէր, բայց ձեռագիրներից շատերը յիշատակարան չունին: Տարի է եղել, երբ արտագրիչներն աւելի բրտինք են թափել ձեռագիրների թիւը բազմացնելու վերայ, և եղել են սակաւ տարիք, որոնք երաշտ են եղել նոցա համար: Այսպէս զորօրինակ 1700 թուականից միայն երկու ձեռագիր յիշատակարան ունին. 1701 թ. միայն երեքն, իսկ 1706 թ. հինգ և այլն: Խմբագրութիւնս կսկսի կարգաւ յիշատակարանները ժամանակագրական կարգաւ և կհրատարակէ նոցա մէջ բովանդակուող կարեւոր նիւթերը կամ նոյն իսկ յիշատակարանների խօսքերով և կամ նոցա բովանդակութիւնը կհանէ, նայելով թէ որն աւելի յարմար կտեսնէ: Խմբագրութիւնս եթէ կարող եղաւ և բացատրութիւնք ու ծանօթութիւնք էլ կգնէ. իսկ եթէ այլք նոյն աշխատութիւնները քաշելու լինին և բարեհաճին իրանց գրուածքն ուղարկել խմբագրութեանս, սա ամենայն ուրախութեամբ կհրատարակէ Արարատի հետեւեալ համարներում:

Խմբագրութիւնս զանց չի առնիլ հրատարակելու և նախ-

նեւոց երկերից անտիպ մնացած ընտիր աշխատութիւնքն էլ, գիտութեանց որ ճիւղին էլ նոքա վերաբերելու լինին: Այսպիսիք են հին թարգմանական ճառեր, հայ ինքնուրոյն հին և նոր ճառախօսութիւնք, վկայաբանութիւնք, պատմական գրութեանք, իմաստասիրական և քերթողական երկեր, գործածութիւնից դուրս մնացած շարականներ, գանձեր, տաղեր և այլն:

1700 թուականին գրած ձեռագիրներից մէկն է Մաշտոց, որ արտագրած է Կարո քաղաքում Թորոս երէցը, Նահապետ կաթողիկոսի ժամանակ: Նա համառօտ կերպով յիշումէ իւր ժամանակի դառնութիւնն ասելով. «Յիշէ՛ք ղի՛ ղիշեղօ՛ ղառա՛թեալս ղի ինքս նեղ և դառն ժամանակի եր ի Գրէն ուրա միկ (տրեւօք) Բրիտոս Ասորոսն մեր խաղաղութիւնս արցէ ամենայն քրիստոնէից »:

Այս խօսքերը յիշեցնում են Սուլէյմանի որդու Շահ Հիւսէյնի թագաւորութիւնը Սպահանում: Հիւսէյնի, որ թէև ուսեալ քայց մի փափկասէր, վատշուէր, կերուխումի և զբօսանաց անձնատուր անձն էր, որոյ բոլոր գործունէութիւնը կայանում էր բազմութիւ կանանց հասարակութեամբ ժամանակ անցնելում իւր Ֆահրապատ պալատում, որ կանգնել էր Սպահանի մօտ, հարաւային կողմում, շրջապատելով այն դրախտանման պարտէզով: Այս շահի թոյլ կառավարութեան ժամանակ նահանգները նեղւում էին կառավարիչներից, որոնք կեղեքում էին մանաւանդ քրիստոնէից: Այս շահի ժամանակն էր, որ Աղուանք Մահմուդի առաջնորդութեամբ ապստամբեցան, առան Սպահանն և գահընկէց արին շահ Հիւսէյնին, ի միջի այլոց յափշտակեցին և նոր Ջուղան:

— №2373 ձեռագիրն, որոյ արտագրութիւնն սկսած է Կ. Պոլսում և չորս տարուց յետոյ աւարտած է Սպահանում (Շօ2) Սանտար գետի մօտ, իւր առաջին երեսում բովանդակում է երեք տեսակ ծածկագիր, որոնք երևի գործածելիս են եղել մերայինք գաղտնի նամակներ գրելիս միմեանց, որովհետև Մեսրոպեան նշանագրերն ամենքի համար դիւրընթերցանելի են: Առաջին տեսակ ծածկագրերն գառաղանաքի, երկրորդը նշանա-

Թեան մեծ գմբէթն և սպիտակացուցին բովոնդակ զներսն և ամենայն ազգ զիւր տեղն և վիճակն, որ ի սուրբ Յարութեան նոր նորոգեաց, որ և մեք լայնացուցաք զքարեայ սանդուխտն և բարձաք ի վերնատանէն զչորեք անկիւնի սիւնն և ի տեղի նորա կամար ձգեցաք և պայծառացաւ վերնատունն մեր և խորանն և սեղանն շքեղացաւ: Եւ այլ խցերք և պատուհանք ի ներքոյ և ի վերն, մանաւանդ ի Խաչգիւտը զսուրբ Լուսաւորչայ եկեղեցին վերնատնօք զարդարեցին և զհողաբլուրն որ ի յէջս յաջակողմն սանդրխտոյն էր մինչև ցառեքն (առաստաղ) բարձին և այլ բազում աշխատութիւնս, զոր կրեցին թէ Ստամբուլ հայրապետն սուրբ քաղաքին Գրիգոր վարդապետն և պատրիարքն Յովհաննէս վարդապետն և թէ աստ ի սուրբ քաղաքս ոստիկանն (փոխանորդ) նոցա յեղբայրն իմ Հաննա Յովհաննէս վարդապետն և Ֆրերն իմ (եղբայր) Պօղոս վարդապետն, զոր Յէր Աստուած զվարձս փոխարինացն հազարապատիկն տացէ նոցա և իմ մասն ընդ նոսա լիցի. ամէն:

Կ. Պոլսոյ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի ժամանակ Ս. Երուսաղէմի Հայոց մասը, նոյնպէս և Ս. Յակոբայ վանքը շատ տխուր վիճակի մէջ էր, որովհետեւ մինչև 1717 թ. բաւական ժամանակ Կ. Պոլսի և Ս. Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը միացած գոլով, նոցա տեղակա: ք (մեծ մասամբ աշխարհականք) կառավարումէին Ս. Յակոբայ վանքն և միաբանութիւնը: Սոքա վանքի վերայ նայումէին իբրեւ կապալով առած կալուածքի վերայ. ուստի աշխատում էին միայն իրանց շահը որոնել, թէ վանքի արդիւնքն իրանց սեպհականելով ու շարժական կայքերը ծախելով ու թէ կալուածքները դրաւ դնելով. այնպէս որ վանքը ընկաւ ծանր պարտուց տակ և պարտատէրերը կամենում էին թէ վանքն և թէ կալուածները ծախել տալ, միայն Յովհաննէս վարդապետն Բաղիշեցի (ապա Պատրիարք Կ. Պոլսոյ Կոլոտ մականունեալ) իւր երաշխաւորութեամբ դադարեցրեց վաճառումն Հայոց սեպհականութեանց Երուսաղէմում և գնալով Կ. Պոլիս պատրիարքացաւ և Երուսաղէմին օգնելու և իւր երաշխաւորութիւնը կատարել կարողանալու համար ընտրել տուեց Երուսաղէմի պատրիարք Ս. Կարապետի վանուց վանահայր Գրիգոր վարդապետին (շղթայակիր): Սոքա երկուսը միասին ամեն կերպով աշխատեցին ժողովարարութեամբ վճարել Երուսաղէմի պարտքն և մի և նոյն ժամանակ Երուսաղէմացի Յովհաննէս (Հաննէ) վարդապետի և Պօղոս վարդապետի ձեռքով կատարեցին վերոյիշեալ յիշատակարանում յիշուած նորագութիւնքն և շինութիւնքն Երուսաղէմում: 1721 թուին և

Գրիգոր պատրիարքն եկաւ Երուսաղէմ, ուր շատ շինութիւններ արաւ:

№ 617 ձեռագրի, որ գրուած է ՌՃՀԴ թուականին Հայոց (1725 Փրկչական թ.) և ժողովածու է քառածալ նօտրգիր, արտագրողը Մարտիրոս Սարկաւազ ոմն է, Արևելքից, այն է Արարատեան երկրից և գնացած Երուսաղէմ: Ուխտաւոր Մարտիրոս Սարկաւազը, որ կազմել է ժողովածու գիրքը, գրում է յիշատակարանում.

« Ելի յարևելեան երկրէն ի յԱրարատու տանէն Հայոց, գիւղաքաղաքէն Կարբու և բազում փափագանք եկի ի սուրբ և Աստուածակոխ քաղաքս Երուսաղէմ ուխտի սուրբ գերեզմանին Աստուծոյն մերոյ և սրբոյ ամենօրհնեալ Աստուածածնի և սրբոյ Յակովբայ արիւնշաղախ գլխոյն: Ապա շարունակում է. « Եւ եկեալ ի սուրբ տեղիս անօրինականաց և յետ յարութեան զտակին և ես մնացի ի սուրբ Յակոբ իբրև միաբան և ծառայ, վասն երկրին Արարատեան յոյժ զօրաւոր տարակուսի (խռովութեան) վասն զի յոյժ և կարի նեղութեան մէջ էր ազգն Հայոց վասն զօրացն Յաճկաց զոր (ազգն Հայոց) ի քառ կուտէ պատեալ յարևելեան կողմէն Միրվէիդն, որ այսմ ասենիս առեալ էր զթախտն Պարսից, որ է Իսպահան և զԷհն սղանեալ և զորդին փախստական լեալ ի Քաւէզ, և ի Հիւսիսային կողմէն Լակլին, որ էր Օզբէկ, որ ազգս Հայոց բազում գերեաց և զեկեղեցիս քանեաց, որ յոյժ դահիճ էր ազգաց քրիստոնէից և զբազումս ի վարդապետաց սպանին և զբազումս կիսամահ արարարին, և ի յարևմուտէն Օսմանլուն յարեաւ ի վերայ երկրին Արևելեան, եղև ազգս Հայոց իբրև գառինս ի մէջ գալլոց, Եւ օա (Օսմանլուն) յոյժ գերեաց ազգս մեր՝ զլուսաւորչածին երամս, որպէս զոչխար վաճառէին զՏոգիսն բանական իբրև զանբան և ոչ ինայէին. Եւ բերեալ ի Ստամբուլ զոմանս վաճառէին Հայոց և զոմանս Յաճկաց, բայց այլ ազգք քրիստոնէից ետու և ոչ մի, Յունաց և ոչ Փրանգաց, Տառապեալ ազգս մեր տեսեալ զայսպիսի նեղութիւնն—վաճառականք և ի միջին Ստամբուլիք բազումս գնեցին, որ և հասեալ ճար գնելոյ, Այլ թէ զոր ինչ գործեցին ի մէջն երկրին թուղթ և թանաքով չէ կարելի պատմել: Բայց սուրբ և հռչակաւոր վանորայքն Հայոց զինչ եղեն՝ զմիաբանս զոմանս սպանին և զոմանս գերեալ վաճառէին և ոմանք փախստական ի ծերայս վիմաց սովմահ մուսանէին. և վանորայք իբրև զաւեր մնացին, մանաւանդ սուրբ Աթոռն Էջմիածին. Հայրապետն մեր, Աստուածատուր Կաթողիկոսն փախըտական լեալ ի Աստապատ և եղեալ ի տեղի զՈվասափ վարդապետն Կարբեցի, որ էր առաջնորդ Սաղմոսականից (այժմ աւերակ) և որ իմ գրողին հօրեղբայր էր »:

Յետոյ յիշատակագիրը պատմում է մի թշուառ դէպք, որ տեղի

է ունեցել նորա ճանապարհորդութեան ժամանակ. այն է՝ ուխտաւորներ տանող նաւի կործանումը: Ստամբուլից ըստ սովորութեան ամ յամէ Երուսաղէմայ նաւը ուխտաւորներ բերումէր և այս անգամ նաւի մէջ եղած են 200 Հայ և 100 Յոյն (հոռոմ) ուխտաւորներ, այլ և շատ տաճիկ նաւավարք: Ալէկոծութեան ժամանակ սոցանից ըստ ասութեան միայն 2 հայ, 2 յոյն և 5 տաճիկ ազատուել են, որոց ինքը տեսած չէ: Ինքը Մարտիրոս սարկաւազն ազատուել է, որովհետեւ երբ նաւը խարխս է ձգել Իզմիրի առաջ Երեմիա վարդապետը Ստամբուլի նրան ուղարկել է Իզմիր քաղաքը, որ իմանայ թէ ուխտաւորք այնտեղ էլ կան թէ ոչ և եթէ կան, նրանց էլ նաւը բերէ: Բայց սարկաւազ Մարտիրոսը վերագառնալով նաւահանգիստը նաւը չէ գտնում, որովհետեւ հովը քշել էր նրան և ալէկոծութիւնից նաւը խորտակուել, որոց հետ և Մարտիրոսի ինչքը ընկղմել: Ուրիշ նաւով ինքը հասնումէ Երուսաղէմ, ուր մնումէ իբրեւ սարկաւազ և ծառայ և արտագրումէ վերոյիշեալ ժողովածուն (ինչպէս ինքն ասումէ) « Ի սուրբ Յարութեան աշխարհափայտան Կառնարի մէջն, է յարեմաբեան խոլն Քերեղմանն Քրիստոսի, է քոչքել խոցն Ասարոյ, որ այժմ Հայոց յեւայն է վան պարտաւոյ նոցա իբրեւ Գրաստական: Բայց և այնպէս նոքա ամ յամի Գալիս էն յախո և յերկը պաշտօնիւն »:

Մարտիրոս արտագրիչը յիշումէ, որ 1721 թուականից սկսած Հայաստանը մեծ թշուառութեան մէջ է ընկնում, որովհետեւ չորս կողմից թշնամիք անհանգստացնում են երկիրը: Արևելքից եկող թշնամի կոչում է Միրվէիզին, որ ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, միայն Աղուանից ազգը Պարսից դէմ ապստամբեցնող իշխանն էր. իսկ պարսկաստան նուաճող և Սպահան քաղաքն առնող Պարսից թախտն (գահը) յափշտակողը նորա որդի Մահմուտն էր, որ 1722ին իբրեւ զօրավար Աղուանից, տիրեց պարսկաստանին, Շահ Հիւսէյնին գահընկէց անելով և շատ նեղութիւն տուեց հարկապահանջութեամբ Հայերին, մանաւանդ Նոր Զուղայի բնակչաց: Մարտիրոս սարկաւազը որդու գործը հօրն է տուել կամ Միրվէիզ ասելով կամեցել է բոլոր Աղուանները հասկացնել, որոց ապստամբեցնողն էր Միրվէիզը:

Յայտնի է, որ Պարսկաստանի խռովութեան միջոցին Աղուանից ապստամբութեան, յարձակման և տիրապետութեան ժամանակ, Օսմանցիք Սուլթան Ահմետի հրամանով 1723ին մեծ զօրքով տիրեցին գրեթէ ամբողջ Հայաստանին, առին Նրեւան, Նախիջևան, Գանձակ և Քաւրէզ, որոնք մնացին նոցա իշխանութեան ներքոյ Թամազդուլի խանի (Նատր Նազ) ժամանակ։ Այս արշաւանքի ժամանակ Օսմանցիք բազմաթիւ հայ գերիք տարան Կ. Պոլիս, թէ Հայաստանի Պարսից և թէ իրանց մասից, ու վաճառում էին այնտեղ։ Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարքը Կ. Պոլսի ինչպէս և շատ հարուստ հայեր՝ մի մասը այն գերիներէ թափեցին դրամով։

Նոյն ժամանակ և Լեկզիք, խառն այլ լեռնականաց հետ յարձակեցան 1223ին հիւսիսից և յափշտակեցին Շիրուանն ու Հայաստանի հիւսիսային գաւառները մինչև Գեղամայ ծովը, որոց Հայերը հազիւ կարողացան արտաքսել Յովհաննէս իշխանի առաջնորդութեամբ։

№ 1375 Ձեռագիրը Մեկնութիւն է Գործոց առաքելոց Եփրեմի և Ոսկեբերանի, որ ի մի հաւաքել է Որոտնեցու աշակերտ Մատթէոս վարդապետը։ Սորա յիշատակարանը հետեւեալն է.

«Արդ գրեցաւ մեկնութիւն գրոցս ՌՃՂԴ թվին ի Յանապատն սուրբ Լուսաւորչի, ի Թագաւորութեան Պարսից Նատրի Շահի. և ոմանք ասեն Քահմազ զուլի. և սա յոյժ մեծացաւ զօրօք, Զի եկն ի յաշխարհէն Խորասանայ և էառ Շահաստան և կոտորեաց ազգ և ընտանիքն Շահին իսպառ, ևս յետոյ Շահ Քամազին կնլաւ և էսպան զնա. և սկսաւ կոտորեաց Օսմանլուն, ի Համազանայ մինչև Դամուրղափուն. զամենն էառ քաղաք և գաւառք և զօրք Օսմանաց, զի որն կոտորեաց փաշայիւ, և որ փախստական արար գնացին ի յերկիրն իւրեանց. Եւ այս Շահնասիրս բազում զօրօք գարձաւ և գնաց ի յերկիրն Էրնդըստան և էառ զնա. և հարկատու արար իւրն. Եւ Օսմանցիք բազում զօրօք եկն ի վերայ սորա թէ ևս կրկին առցէ ի յերկիրս յարեւելեան. Եւ այս Շահնասիրս բազում զօրօք եկն ի Մուրաա թափէն, զի Օսմանցի վեզիրն և բազում զօրօք եկն ի վերայ սորա. որ Բօֆոր Օղլի կոչէին. և զսորա յաղթեաց և կոտորեաց զօրքն, և զինքն ըմբռնեցին և սպանին. Եւ անցեալ այս ծ. ամաց. Զի ևս եկն Ղարայ վեզիրն որ անուամբ Եկան կոչէին և զնորա կոտորեաց զօրքն և զինքն սպանին, և բազումս զօրաց նորա ձեռնակալ արարին և Խորասան գերի տարին. Նաև յոյժ նուազեաց ազգս Հայոց վասն հարկապահանջութեան սորա, և քնաք ոչ մնաց գիւղ, գաւառք, և ոչ ապրանք, և զամենեւեան ցրուցան եղեալ, նաև ոչ մնաց վանք և յանապատ

վասն ևս հարկապահանջութեան: Եւ այս ևս կամեցաւ ընկենուլ օրբազան գերընտիր Կաթուղիկոսն ի յաթոռէն իւրմէ: Իսկ վասն թէ ևս կողոպտէ Սուրբ Էջմիածնայ վոր ինչ կայ ի միջի նորա: Եւ օրբազան գերընտիր Տեառն Ղազար Կաթուղիկոսի սուրբ մաքրափայլ աղօթքն, ոչ կարոց ընկնուլ զսա ի յաթոռէն, այլ առեալ դրամ, զոր ինչ կամեցաւ, վասն որոյ այս դառնաշունչ ժամանակս յոյժ նուազեցաւ զամենայն յերկիրս: զրեթէ զօղուլ ուշադն իւրեանց ձեռքն վաճառէին, և գնող ոչ գոյր թէ գնեսցեն, այլ կին զօրդիս, և դուստրս թողէին փախչէին այլ երկիր: Վասն որոյ զի որ տառապեցոյցն նոյն ողորմեսցի: և Տէր աշխարհիս խաղաղութիւն տացէ: Եւ այս եղև վասն ծովացեալ մեղաց մեռոց: Եւ այս գրեցաք: և դարձեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ Քրիստոսասէր ընթերցողք, ո՛վ դք հանդիպիք սմա սուրբ տառիս, կարդալով կամ օրինակելով, միով հայր մեղայիւ յիշեցէք առ քրիստոս, և Աստուած ողորմի ասացէք զգծող սորա Յովհաննէս մեղսամածեալ երիցուն, և զճնողն իմ Տէր Յովհաննէս և Մարինոն: Եւ կողակիցս իմոյ Գուլգատէն, և քերցն իմ Թամամն, Հովսոսիմէն Գայիանէն և Եղիսաբէթն, Եւ զհանգուցեալ նա Քրիստոս որդին իմոյ Ծերունին, Մանաւանդ և ամենայն արեան մորձենաւորացն իմոց, ո՛վ դք ընթերցուն զսա լի յօժար սրտիւ ողորմի ասացէ: Աստուած իւրն ողորմեսցի ի միւսանդամ գալստեանն իւրոյ: Ամէն եղիցի: Եւ Երգ միւս ևս պատմեմ հոգւոյս սիրելեացդ իմոց: այս վերոգրեալ Շահնատիրս արարեալ չարութիւն ի վերայ Աշխարհիս: Զի ևս ժողովեաց հայոց և տաճկաց բազում տղայք և արար իւր զուլ: նօքար և թօփէի, այս ևս կսկիծ էր միամօրաց և աղետաց: Եւ միւս ևս ժողովեաց Հայոց միայն տղայք և աղջկունք ԺԲ տարոյ աւելի կամ պակաս պսակեալ ետուր մէկ զմէկու և զամենն ուղարկեաց Խորասան: Եւ այս ևս յոյժ դառն կսկիծ էր ի վերայ աշխարհիս, և միւս ևս հայոց ազգէս յամենայն տեղաց բազում քրիստոնեայք տանով և օղուլ ուշադով անհամար ժողովեաց և ուղարկեաց ևս Խորասան, և անդ է ի յերկիրն Մաշառ որ կան բնակեալ: Եւ այս վերստին կսկիծ եղև մինչև անդ հասանել և շատք կոտորուեցան ճանապարհին, արք, կանայք, տղայք և աղջկունք: Ապա զայս ևս ասեմք լալով, որ չութ կապեաց զամէն յերկրի՝ յոյժ լալով, զի ոչ կարէին տալ զի ծանր էր բեռն, ցանգ ունելով ոչ կարէին տալով ագեցուցանել զնա, զինչ որ ցանէին զամէնն իսպառ, կալին տանէին և տիրոջն ոչ մնայր հատ մի: յետ նորա ապրանքն ոչ բաւականնայր տալով, այլ օրդիս և դուստրս վաճառէին և դրամ տային մնացելոյն բեռին: Եւ վասն այս պատճառի ցրուցան եղեալ փախեան յօտար յերկիր: Այս ևս խիստ յոյժ կսկիծ եղև ի վերայ երկրի զի անթուելի չարչարանք եղև քրիստոնէից և տաճկաց: Զի ևս այս եղև վասն ծովացեալ մեղաց իմոց, Գեռ ևս կա այսմ ժամանակի Շահնատիրս թագաւոր վասն ծովացեալ մեղաց իմոց, զոր Տէր Աստուած ազատեսցէ զմեզ ի ձեռաց սորա ամենայն սրբոց աղօթիքն, ասացուք ամէն: Եւ զրեցաք Սուրբ տառս այսմ չարաչունչ ժամանակիս

Ի խնդրոյ շնորհազարդ րաբունւոյ և ճգնազգեաց Անտօն վարդապետի իւրոյ վայելումն է որ է Առաջնորդ և Հայրի Սուրբ Լուսաւորչի աստուածաբնակ յանապատիս. Զոր Յէր Աստուած զսորա կեանս ընդ երկայն աւուրս արասցէ ամէն»:

Այս յիշատակարանում յիշուած նեղութիւնք, որոնք քաշել է Հայոց ազգը, Նադր Շահի ժամանակուան են, որովհետեւ ձեռագիրը գրուած է 1745ին. իսկ Նադր Շահը թագաւորեց 1736—1747 թուականը Քրիստոսի. Այս Նադրը, որ անցեալ դարի նշանաւոր աշխարհական էր Ասիայում և քանդեց Մեծ Մոզուլի կայսրութիւնը Հնդկաստանում, հասարակ ծագումից էր, Գաբուլ քաղաքի գիւղերի մէկից, հայրը թաւիք շինող էր, իսկ ինքն ուղտապան. բայց յետոյ աւազակապետ դառնալով, նշանաւոր խուճը կազմեց և երբ Աղուանք տիրել էին Պարսկաստանի մեծ մասին, գահընկեց արել Հիւսէյն Շահին Սեֆիի ցեղից ու բոլոր նորա ցեղը կոտորել, նորա մի որդին, Թահմազը, Մազանդարանի գաւառում պահպանել էր իւր անկախութիւնն և անուանում էր իրան օրինաւոր թագաւոր Պարսից, սորա մօտ Նադրը ծառայութեան մտաւ, զանազան ինքնագլուխ դարձած գաւառապետների ընկճեց Թահմազի իշխանութեան ներքոյ, որոյ համար և ոտացաւ սպարապետի պաշտօնն ու Թահմազ-ղուլի անունը, որեւ պահպանեց մինչև իւր թագաւորելը: Սա Աղուաններին յաղթելից յետոյ Թահմազ-շահին տարաւ Սպահան և բոլոր Պարսից վերայ թագաւորեցրեց: Իսկ յետոյ Թահմազին գահընկէց արաւ նորա զեղխ կեանքի համար և նորա որդուն երրորդ Աբաս - Շահին թագաւորեցրեց, որ մանուկ էր և ինքն իբրեւ խնամակալ կառաւարկութեւն տէրութիւնը: Իսկ երբ մանուկ Աբասը վախճանեցաւ և Սեֆիի ցեղը վերջացաւ՝ ինքը թագաւորեց բոլոր Պարսկաստանի վերայ Նադր Շահ կամ Շահնադիր անունով: Աշխարհիս ամենամեծ բռնաւորներից մէկն էր և մանաւանդ իւր կեանքի վերջին տարիները նրան մի տեսակ գազանական զգայմունք և ագահութիւն տիրեց: Ամենածանր հարկապահանջութեան ենթարկեց իւր հպատակներին և իբրեւ բռնաւոր կասկածոտ էր շատ, որովհետեւ ատելի էր նոյն իսկ իրանց Պարսիկներին: Երեւի այս է պատճառը, որ ինչպէս վերոյ յիշեալ ձեռագրի արտագրողը գրում է. «Ժողովեաց Հայոց և Տաճ-

կաց բազում տղայք և արար իւր ղուլ, նոքար և թուփչի, ինչպէս երբեմն Օսմանցոց Օրխան սուլթանը քրիստոնեայ մանուկներէց կազմեց Ենիչէրիներ զուռդը:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԾԱԾԿԱԳԻՐ.

Մեր այս 19րդ դարի սկզբում, երբ ամբողջ Եւրոպան դղրդում էր Նապոլէոն Ա-ի ոտքերի տակ, Հայ ազգը՝ Պոլսից մինչև Մոսկուա, Աժդարխանից մինչև Պարսկաստան և Տաճկաստան զբաղուած էր Կաթուղիկոսական վէճերով, որ մեր պատմութեան մէջ յայտնի են «Դաւիթ—Դանիէլեան Կռիւ», անուամբ: Այդ կռուի վերաբերութեամբ բացի բերանացի աւանդութիւններից ունինք և շատ մեծ գրաւոր նիւթ, անթիւ նամակներ՝ թէ մասնաւոր մարդկանց մօտ և թէ դիւանատանց մէջ, պաշտօնական գրութիւններ և այլն: Այդ նիւթի մի մասը հրատարակուած է արդէն, բայց անտիպ մնացած, մութ և նոյն իսկ գլխովին անծանօթ կէտեր դեռ շատ կան:

Ընթերցողը որպէս զի ըմբռնէ այդ գրաւոր փաստերի հրատարակութեան և մշակման կարեւորութիւնը, պէտք է յիշէ որ Դաւիթ—Դանիէլեան կռիւը լոկ պարսկական բռնութեանց, պատիժների. ծեծ ու բանտի և սպանութեանց պայքար չէր, այլ դարազուլիս մեր նոր պատմութեան, մի ահագին վէճ երկու կուսակցութեան մէջ, որին մասնակցում էին ոչ միայն բոլոր Հայ ազգը, այլ և մեզ տիրող երեք մեծ պետութիւնները: Ամենամեծ գործողն էր այդ բոլոր եղելութեանց ընթացքում Ներսէս աշտարակցին, որի կողմը (Դանիէլեան) և վերջի վերջոյ տանում է յաղթանակը: Եջմիածինը աւերուեց այդ կռիւների ժամանակ, կողոպտուեց, միաբանները ցրուեցան, շատերը ծեծուեցան, կաթուղիկոսները կրեցին բանդ և պատիժ, տեսակ տեսակ անպատուութիւններ, պարսկական ճաշակով: Կուսակցութիւնները չէին խնայում ամեն ճիգ և ջանք հակառակորդներին որսալու, թակարդի մէջ ձգելու, լրտեսելու և վնասելու համար:

Եթէ մարդկային կեանքն անգամ ապահովի չէր, ուր մնաց